

Волощук О. Т.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного та митного права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
м. Чернівці*

Колесник В. Ю.,

*асистент кафедри міжнародного та митного права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
м. Чернівці*

ПРАВО НА ОСВІТУ У XXI СТОЛІТТІ: ПОНЯТТЯ, СТАНДАРТИ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Підрозділ присвячений дослідженню права на освіту як одного із фундаментальних прав людини. При цьому автори визначають місце права на освіту у системі прав людини та роблять висновок про комплексний характер цього права, що унеможлиблює віднесення його до конкретної групи прав людини. Особливість підрозділу полягає у проведенні аналізу міжнародних та національних нормативно-правових стандартів щодо закріплення права на освіту, зі змісту яких виділяються компоненти права на освіту: доступність, загальність, якість. Автори наголошують на існуванні позитивних обов'язків держави – поважати, захищати і реалізовувати право на освіту. Результати дослідження свідчать про те, що як міжнародна спільнота, так і Україна використали всі можливі способи регламентації права на освіту. Втім, в умовах сучасного швидкоплинного світу це виявляється недостатнім для забезпечення усіх прав на освіту.

Вступ

Як справедливо останнім часом відмічають вчені та спостерігачі, ми живемо у дуже «турбулентний» час, при цьому, немає жодного значення про що йде мова: технології, глобальне врядування, світові фінансові ринки, зміни клімату чи права людини. Куди б ми не звернулися, ми стикаємося із мінливістю, невизначеністю, складністю та неоднозначністю. Не винятком є і сфера освіти, де відбулися та продовжують відбуватись швидкі зміни як всередині, так і зовні традиційних освітніх систем. До прикладу запровадження дистанційної освіти та міжнародної мобільності зробила кордони між державами уявними, однак при цьому питання взаємного визнання дипломів залишилось відкритим, а потреба «навчитися вчитися» є більш актуальною, ніж будь-коли у світі швидких змін по всьому світу.

Тому не дивним і не випадковим є факт, що саме освіта покликана відігравати важливу роль для людського, соціального та економічного розвитку і є ключовим елементом для досягнення стійкого миру та сталого розвитку. Це потужний інструмент розвитку всього потенціалу кожного та забезпечення гідності людини, а також сприяння індивідуальному та колективному добробуту. Водночас вона не є чарівними ключем, що відкриває двері в ідеальний у усіх відношеннях світ. Освіта – один із основних засобів утвердження більш глибокої і гармонійної форми розвитку людства, яка дозволить боротися з убогістю, відчуженням, неграмотністю, пригніченням і війною. При цьому сьогодні освіта залишається розкішшю (недоступним правом) для мільйонів дітей у всьому світі: більше 72 мільйонів дітей не навчаються в школі, а 759 мільйонів дорослих неграмотні і не мають достатніх навиків та знань, необхідних для поліпшення як своїх життєвих умов, так і майбутнього своїх дітей.

Все це своєю чергою зумовлює надання особливого значення питанню щодо забезпечення та захисту права на освіту у країнах світу та Україні зокрема. Нові вектори розвитку країн (із наданням освіти важливого значення) своєю чергою посилюють необхідність дослідження права на освіту як у міжнародній, так і в національній площині. Попри наявний науковий доробок, присвячений вивченню права на освіту, питання щодо реалізації та захисту цього права потребують подальшого змістовного аналізу з урахуванням як положень міжнародного, так і національного права.

1. Право на освіту в системі прав людини

«Освіта – це весь процес суспільного життя, за допомогою якого окремі індивіди та соціальні групи в рамках і для блага національного та міжнародного співтовариства свідомо вчаться розвивати свої таланти, здібності і знання, причому цей процес не обмежується жодною конкретною діяльністю» [33]. Саме таке визначення пропонує флагманська організація у питаннях освіти – Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО).

Загальна декларація прав людини своєю чергою стверджує, що освіта є основним (фундаментальним) правом кожної людини [6]. Дійсно, право на освіту можна охарактеризувати як «право на розширення прав і можливостей». Воно дає людині більш ефективний контроль над перебігом свого життя і, зокрема, контроль над політикою і діями держави щодо самої людини. Іншими словами, реалізація права на освіту дозволяє людині користуватися перевагами інших прав.

Так, практична реалізація багатьох громадянських і політичних прав, таких як свобода слова, свобода вираження поглядів, право обирати і бути обраним, а також багатьох інших, залежить певною мірою від мінімального рівня освіти. Скористатися низкою

економічних, соціальних і культурних прав, таких як право на вільний вибір роботи, рівну оплату за аналогічну працю, користування результатами науково-технічного прогресу і доступ до вищої освіти на основі здібностей, можливо головним чином тільки після отримання мінімального рівня освіти.

Те ж саме справедливо і щодо права на участь у культурному житті. Для етнічних і мовних меншин право на освіту є важливим засобом збереження і зміцнення своєї культурної самобутності. Освіта може сприяти (хоча і не гарантує) розумінню, терпимості, повазі і дружбі між народами, етнічними або релігійними групами і може допомогти створенню універсальної культури прав людини [20].

Із урахуванням цього можна твердити, що право на освіту є інтегральним правом, яке, нехай і різною мірою, але може бути віднесено до різних груп прав і свобод людини – соціальних, культурних, громадянських (особистих) і, тим самим, може мати різний зміст.

Відмітимо, що наразі у науковій спільноті немає однастайності щодо визначення місця права на освіту в системі прав людини і громадянина. Систематизувавши погляди вчених [1; 17; 25; 27], можна виокремити декілька позицій, серед яких право на освіту відносять до: 1) культурних прав; 2) одночасно до культурних і соціальних прав; 3) соціально-економічних прав; 4) системи соціальних, економічних і культурних прав.

На наше переконання, права людини утворюють єдину цілісну систему, в якій усі елементи взаємопов'язані та взаємозалежні, тому віднесення права на освіту до конкретної групи прав людини є хибним, адже межа, яка існує між групами прав людини, є умовною. З огляду на це право на освіту необхідно розглядати з різних поглядів.

Так, право на освіту є політичним правом, адже воно реалізується через освітню політику держави, яка являє собою різноманітну діяльність держави щодо забезпечення функціонування та розвитку національної

системи освіти, а також діяльність держави у питаннях міжнародної освітньої кооперації.

Право на освіту є і громадянським (особистим) правом людини, оскільки воно реалізується нею (людиною) самостійно, на власний розсуд, після, однак, виконання загальногромадянського (соціального) обов'язку здобути повну загальну середню освіту. Адже людину після здобуття загальної середньої освіти ніхто не примушує і не може примусити в обов'язковому порядку продовжувати своє навчання у закладах вищої освіти. Держава гарантує не обов'язок, а можливість вибору для індивіда: де, як та коли здобувати нові навички.

Право на освіту як соціальне право людини передбачає формування необхідних передумов для розвитку як окремого індивіда, так і всього суспільства. Від рівня освіченості безпосередньо залежить місце людини в соціумі і значною мірою її суспільний статус. Крім того, право на освіту як соціальне право передбачає створення системи державних гарантій отримання освіти кожною людиною, яка виступає найважливішою умовою її успішної соціалізації.

Право на освіту є одночасно і культурним правом. Адже саме через освіту і за допомогою освіти людина долучається до різних аспектів глобальної культури людства і національної культури зокрема. Саме освіта є визначальним фактором формування у людини її особистісної громадянської, політичної, правової та моральної культури.

І нарешті, право на освіту як економічне право, характеризується тим, що освіту можна розглядати як відокремлену галузь нематеріального виробництва, соціальну сферу і одночасно об'єкт економічних відносин – суспільне благо і інтелектуальний товар, який задовольняє певні суспільні потреби і може продаватися як персоніфікований капітал [15, с. 60–61].

Отже, виняткове значення освіти зумовлюється насамперед тим, що в сучасному світі рівень і якість

освіченості населення стає базою, що визначає ступінь розвитку суспільства, економічне і соціальне становище держави, благополуччя її громадян. А право на освіту є одним з найбільш істотних конституційних прав людини, що створює передумову для розвитку як її особистісно, так і всього суспільства. Воно гарантується конституційними актами всіх сучасних демократичних держав і нормами міжнародного права.

На цей час у демократичних державах право на освіту в широкому сенсі включає, звичайно, цілий комплекс прав, серед яких: право на здобуття безкоштовної початкової і середньої освіти в державних і муніципальних школах і деяких інших закладах освіти; загальнодоступність освіти; право на вибір форми навчання; свобода викладання; право на заснування приватних закладів освіти. Багато конституцій підкріплюють право на освіту обов'язком батьків (або осіб, які їх замінюють) забезпечити отримання дітьми початкової (або загальної основної) освіти. Цей перелік не є вичерпаним та доповнюється вимогою якості освіти, яка зазвичай безпосередньо в текстах правових актів прямо не згадується, однак слідує із самого права на освіту як запоруки подальшого успіху людини.

В Україні зміст права на освіту слідує із положень Конституції нашої держави, ст. 53 якої передбачає право кожного на освіту, включаючи обов'язковість повної загальної середньої освіти, необхідність забезпечення державою доступності та безоплатності освіти, сприяння розвитку освіти на усіх рівнях та різних форм навчання [14].

Таким чином, право на освіту є і конституційним правом, що свідчить про його виняткове значення. Водночас воно є і загальним правом, оскільки поширюється на всіх без винятку громадян держави, іноземних громадян та осіб без громадянства, які проживають на території держави на законних підставах незалежно від віку. Право на освіту передбачає доступність освіти для кожного, що виражається у свободі здобувати як дошкільну, загальну середню, так і професійно-технічну і фундаментальну вищу освіту

відповідно до власних бажань і можливостей. У цьому плані доступність освіти органічно пов'язана зі загальністю відповідного права. Водночас доступність забезпечується і через безоплатність освіти.

Відмітимо, що доступність освіти є основоположним принципом міжнародного освітнього права, відповідно до якого держави як мінімум зобов'язані забезпечити реалізацію права на освіту за допомогою гарантування рівного доступу до закладів освіти усім без винятку на засадах рівності і недискримінації. Позитивний обов'язок забезпечити рівний доступ до закладів освіти передбачає як фізичний (можливість здобувати освіту літнім людям та інвалідам), так і конструктивний доступ (усування бар'єрів, наприклад, шляхом викорінення стереотипних понять ролі чоловіка і жінки з підручників та освітніх структур, що закріплено в ст. 10 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року).

Таким чином, право на освіту – це і позитивне право, адже воно породжує своїм існуванням позитивні обов'язки держави – поважати, захищати і реалізовувати право на освіту. Так, зобов'язання «поважати» вимагає від держав утримуватися від вжиття заходів, які прямо або побічно ускладнюють або перешкоджають здійсненню права на освіту. Держави повинні, зокрема, поважати свободу батьків у виборі приватних або державних закладів освіти для навчання своїх дітей і право забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань. Слід з рівною повагою ставитись до навчання хлопчиків і дівчаток, як і представників всіх релігійних, етнічних і мовних груп. Зобов'язання «захищати» вимагає від держав приймати законодавчі, адміністративні та інші заходи для недопущення посягань з боку третіх осіб на здійснення права на освіту або дискримінацію у питаннях освіти. Зобов'язання «здійснювати» вимагає від держав прийняття відповідних законодавчих, адміністративних, бюджетних, судових, стимулюючих та інших заходів, що сприятимуть і допомагатимуть окремим особам і громадам

користуватися правом на освіту. Кращим прикладом для ілюстрації цього обов'язку є ст. 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, згідно з якою нові держави-учасниці, які ще не встановили обов'язкову безкоштовну початкову освіту, зобов'язані «розробити і прийняти докладний план заходів для поступового впровадження в життя протягом розумного строку ... принципу обов'язкової безкоштовної загальної освіти».

2. Міжнародні та національні стандарти права на освіту

Стандарти права на освіту визначаються в нормативно-правових актах різного рівня, серед яких як норми внутрішнього права держави, так і міжнародного права.

Серед числа відомих та досить вагомих міжнародних джерел закріплення фундаментальних прав і свобод людини та громадянина є згадана вище Загальна декларація прав людини 1948 року, яку у світовій практиці не можна не відмітити як першооснову вказаного вище явища. Так, у Декларації регламентовано право кожної людини на освіту (ст. 26), що сприятиме соціальному прогресові і поліпшенню умов життя, розвитку дружніх відносин між народами та загальному миру (преамбула) [6]. Це закріплення права на освіту як фундаментального права людини стало для світової спільноти великим кроком вперед. Відтоді право на освіту отримало широке визнання та подальший розвиток у ряді міжнародних нормативних документів, розроблених під егідою Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її спеціалізованих установ.

Так, для забезпечення впровадження в життя положення Декларації щодо забезпечення правом на освіту усіх без винятку під егідою ЮНЕСКО у 1960 році прийнято Конвенцію про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти. У зв'язку із зазначеним нормативним актом стає зрозуміло, що обмеження осіб за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігійними та політичними поглядами, національним чи

соціальним походженням, економічним становищем та іншими особистісними ознаками є негативним, деструктивним суспільним явищем, що перешкоджає утвердженню головних завдань правової держави. В суспільстві таке явище іменується дискримінацією, і його можливі наслідки вже неодноразово дивували та обурювали світову спільноту. Тому, проводячи аналіз положень зазначеної Конвенції, можна стверджувати, що основна її мета полягає у «викоріненні» усіх можливих проявів дискримінації в освітньому процесі та забезпеченні рівного доступу до освіти кожної особи [8].

Досить змістовно розкриває питання права на освіту Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, який, підтверджуючи право кожної людини на освіту, визнає, що освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і усвідомлення її гідності та повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Освіта також повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі ООН з підтримання миру (ст. 13). Разом з цим Пакт встановив обов'язки для держав щодо забезпечення реалізації права на освіту тощо [18].

Наступним важливим документом, який заслуговує на увагу у контексті забезпечення права на освіту, стала Конвенція про права дитини 1989 року, яка встановлює цілі освіти дитини, яка повинна бути спрямована на розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей у найповнішому обсязі, а також виховання поваги до прав людини і основних свобод, виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей, національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної. Освіта дитини має бути також спрямована на підготовку до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості,

рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з числа корінного населення. Крім того, освіта повинна бути спрямована на виховання поваги до навколишнього середовища.

Конвенція також закріплює право окремих осіб і органів створювати заклади освіти та здійснювати керівництво ними за умови постійного додержання мінімальних стандартів і норм, встановлюваних державами з урахуванням їх міжнародних зобов'язань під час здійснення освітньої діяльності (ст. 29). Також держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва і неписьменності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання (ст. 28) [10].

Право на освіту було підтверджено також в інших актах, в тому числі міжнародного м'якого права, що охоплюють конкретні групи (жінок та дівчат [9; 29], інвалідів [11], мігрантів [16], біженців [12], корінні народи [13] тощо) та контексти (освіта під час збройних конфліктів [31; 35]).

Зазначимо, що використання актів м'якого права (англ. *soft law*), тобто тих, що не є юридично обов'язковими у врегулюванні міжнародних відносин, є звичною практикою, що пов'язано насамперед із такими намірами: підвищити продуктивність зовнішніх зносин; нівелювати труднощі у процесі перемовин та кінцевих домовленостей; посилити межі дискреційних повноважень сторін під час виконання домовленостей. Зрештою, незобов'язальні домовленості є більш придатними для політично чутливих сфер або тих, що мають змінний характер, до яких належить і освіта.

Прикладами таких актів можуть слугувати рекомендації ЮНЕСКО, які стосуються освіти, в тому числі, права на освіту. Загалом із моменту заснування ЮНЕСКО підготовлено та прийнято вісім рекомендацій [30], провідне місце серед яких, на нашу думку, слід надати Рекомендації про боротьбу із дискримінацією у сфері

освіти 1960 року [32] та Рекомендації стосовно освіти для міжнародного порозуміння, співробітництва і миру, освіти в галузі прав і основних свобод людини 1974 року [33].

Право на освіту також включене до різних регіональних договорів. Безумовно, першопроходьцем в цьому аспекті став регіон Європи. Так, згідно зі ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава своєю чергою поважає право батьків забезпечувати освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань. На перший погляд може здатись, що гарантії цієї статті є обмеженими, однак таке формулювання створює значно більше можливостей для інтерпретації положень цієї статті Європейським судом з прав людини. Так, зокрема, оскільки право на освіту викладено в ст. 2 в негативному формулюванні («Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту»), держави-учасниці самостійно визначають характер і структуру своєї освітньої системи; в демократичному суспільстві право на освіту відіграє настільки фундаментальну роль, що обмежувальне тлумачення наведеного вище положення Протоколу № 1 суперечило б його предмету і меті; у зміст права на освіту входять, зокрема: доступ до наявних закладів освіти, передача знань та інтелектуальний розвиток, можливість користуватися отриманою освітою за допомогою її офіційного визнання державою з видачею документів про освіту; право на освіту поширюється на різні рівні освіти, в тому числі початкову шкільну, повну середню, вищу і фахову. Таким чином, бенефіціарами цієї статті виступають не тільки діти, а й дорослі, тобто будь-які особи, які бажають скористатись правом на освіту; держави-учасниці несуть відповідальність за функціонування як державних, так і приватних закладів освіти та інше [4].

Певні елементи права на освіту регламентуються і в інших документах Ради Європи. Так, у переглянутій Європейській соціальній хартії 1996 року передбачаються

зобов'язання держав-учасниць щодо права певних соціальних груп на освіту, зокрема, професійну (ст. 10) [5]. Також особливу увагу приділено забезпеченню і захисту прав осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних та мовних меншин. Так, Рамковою конвенцією про захист національних меншин 1995 року передбачено право на вивчення мови своєї меншини (ст. 14) та право на заснування власних приватних закладів освіти (ст. 13) [24].

Окрім згаданих міжнародних нормативних актів, на увагу заслуговує Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» 1999 року, положення якої продемонстрували розуміння європейською спільнотою значущості освіти, зокрема вищої, та усвідомлення важливості права на освіту. Підтвердженням цієї тези може слугувати положення цієї декларації про те, що загальновизнаним є першочергове значення освіти та освітнього співробітництва для розвитку і зміцнення стабільних, мирних і демократичних суспільств [26].

Осторонь освітньої галузі не залишається і Європейський Союз, який у своїй Хартії про основні права 2000 року, яка за своїм характером є унікальним документом (адже відмовилась від традиційного поділу прав людини на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні, а натомість розглядає права людини через цінності, на захист яких вони спрямовані, що підтверджується відповідними назвами розділів цього документу: «Гідність», «Свободи», «Рівність», «Солідарність»), закріплює право на освіту та гарантує доступ кожній людині до освіти, а також до професійної підготовки та підвищення кваліфікації. Це право включає можливість безоплатного здобуття обов'язкової освіти та право батьків забезпечувати своїм дітям навчання і виховання відповідно до їх релігійних, філософських і педагогічних переконань, відповідно до національного законодавства, що регламентують їх здійснення (ст. 14 розділ «Свободи») [28].

Міжнародні стандарти права на освіту не обмежуються вищеперерахованими документами, а включають і інші, що прямо чи опосередковано охоплюють питання регламентації права на освіту. Важливо те, що Україна як демократична держава визнала положення зазначених вище конвенцій, а тому, відповідно до ст. 9 Конституції нашої держави, вони стали частиною національного законодавства.

Національні стандарти права на освіту передбачені цілою низкою нормативно-правових актів, які деталізують специфіку освітнього процесу та визначають механізм реалізації права на освіту. Так, важливим кроком у врегулюванні освітніх питань стало прийняття у 2017 році нового Закону України «Про освіту», який досить детально розкриває питання права на освіту, що включає право на доступну, якісну та безоплатну освіту (у випадках, передбачених законодавством). При цьому ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти на різних рівнях, у різних формах і різних видів. Прогресивним положенням є закріплення принципу «навчання протягом життя» (англ. *lifelong learning*) (ст. 3). Реалізація цього права забезпечується державою шляхом розвитку освіти на усіх її рівнях та її безоплатність відповідно до стандартів освіти (ст. 4) [22].

Також питання щодо права на освіту знаходить своє відображення і в інших законодавчих актах – законах України «Про вищу освіту» 2014 року [21], «Про повну загальну середню освіту» 2020 року [23] та інших. Так, наприклад, Законом України «Про вищу освіту» закріплено, що кожен має право на вищу освіту на умовах принципу паритетності (рівності, недискримінації). Громадяни України мають право на здобуття вищої освіти на безоплатній основі в державних і комунальних закладах вищої освіти на конкурсній основі тощо (ст. 4) [21].

Таким чином, можна констатувати, що в Україні є необхідна правова база, яка дає змогу державі належним чином забезпечувати право громадян на здобуття освіти

на рівні встановлених світових стандартів. Однак забезпечення виконання усіх компонентів права на освіту в нашій державі є вкрай низьким.

3. Сучасні виклики під час реалізації права на освіту

Поряд із встановленням стандартів права на освіту, сформовані механізми забезпечення та захисту права на освіту, які можна поділити на дві групи. Першу групу складають внутрішньодержавні (національні) механізми, в яку входять відомчі контрольні органи (ліцензування, атестації, інспектування) і правоохоронні органи, які зобов'язані запобігати фактам порушення права на освіту. Другу групу складають міжнародні механізми забезпечення і захисту права на освіту, такі як Рада з прав людини та Комітет з прав людини. Крім того, ЮНЕСКО взяла на себе зобов'язання захищати мир у світі через освіту, природні та соціальні науки та культуру. Правозахисними спостерігачами є також міжнародні неурядові організації з прав людини, такі як *Amnesty International*, *Human Rights Watch*, Міжнародне бюро з прав людини та Міжнародна федерація прав людини. Ці організації стежать за проблемами та проблемними ситуаціями по всьому світу та пропагують свою думку.

Однак головним представником збереження права на освіту є Міжнародний фонд надзвичайних ситуацій у справах дітей (ЮНІСЕФ), створений Генеральною Асамблеєю ООН у 1946 році. Метою організації є захист прав дітей, безпосередньо діючи в проблемних сферах і шляхом організації програм розвитку. Центральною частиною цієї організації є освіта. Відповідно до своїх цілей ЮНІСЕФ працює у всьому світі, щоб підтримати якісне навчання для кожної дівчини та хлопчика, у кожному куточку світу.

Однак, незважаючи на наявність такого розгалуженого механізму захисту права на освіту, про повноцінне його забезпечення у кожній країні світу говорити ще зарано.

Так, у 2000 році на Всесвітньому освітньому форумі в Дакарі була представлена та затверджена програма «Освіта для всіх» (англ. *Education for All*), яка виступає «глобальним

зобов'язанням» 164-х країн забезпечити якісну базову освіту для всіх дітей, молоді та дорослих. У рамках програми було визначено перші шість цілей, розраховані на 15 років, серед яких: розширення та вдосконалення системи комплексного виховання та освіти в ранньому віці, особливо для найбільш вразливих та малозабезпечених дітей; забезпечення доступу до цілком безкоштовної та обов'язкової початкової освіти, особливо для дітей, що знаходяться у складних умовах, та тих, хто належать до етнічних меншин; забезпечення рівноправного доступу молоді та дорослих до відповідних навчальних та інших програм, що забезпечуватимуть розвиток людських навиків; підвищення рівня грамотності серед дорослих не менше ніж на 50% та забезпечення рівного доступу до базової та безперервної освіти для всіх дорослих; усунення гендерних диспропорцій у початковій та середній освіті та досягнення гендерної рівності в освіті; поліпшення всіх аспектів якості освіти [36]. Також було представлено дванадцять стратегій для досягнення цих цілей.

Загалом вищевказані цілі сприяли глобальному досягненню Цілей розвитку тисячоліття ООН, прийнятих того ж року, серед яких дві цілі безпосередньо стосувалися освіти: забезпечення загальної початкової освіти (Ціль № 2) та сприяння гендерній рівності у сфері освіти на усіх її рівнях, в рамках викорінення гендерної дискримінації загалом (Ціль № 3) [3]. Однак і інші цілі перебували у прямій залежності від інвестицій в освіту. Основним координатором цих цілей та забезпеченням права на освіту виступала ЮНЕСКО, яка за допомогою широкого партнерства із урядами країн, багатосторонніми агенціями та агенціями із розвитку, громадянським суспільством та приватним сектором підтримувала держави у досягненні високих результатів.

Додатково, із метою прискорення прогресу цілей щодо освіти у 2002 році, було започатковано ще одне унікальне партнерство – «Освіта для всіх – Швидкий шлях ініціативи», яке із 2011 року відоме як «Глобальне

партнерство заради освіти» (англ. *Global Partnership for Education*), ідея якого полягає передусім у стимулюванні та наданні допомоги, ресурсів і технічної підтримки щодо впровадження національних освітніх реформ для забезпечення універсальності початкової освіти у країнах, що розвиваються [37]. Наразі ці ініціативи підтримуються 189-ма країнами світу та цілим рядом міжнародних організацій.

Однак і ця ініціатива була не в змозі забезпечити досягнення бажаних цілей державами та забезпечення права на освіту. Так, із моменту встановлення цілей опубліковано одинадцять проміжних та один заключний незалежні звіти щодо здобутків у досягненні бажаних цілей [34]. Аналізуючи фінальний звіт 2015 року, можна констатувати, що загалом країни світу досягли суттєвого прогресу, однак, незважаючи на зусилля урядів, громадськості та міжнародної спільноти, світ поки ще не досяг цілей освіти для всіх та не забезпечив загальне право на освіту. До здобутків можна віднести скорочення майже удвічі кількості дітей та підлітків, що не відвідують школу; активізація роботи щодо забезпечення гендерного паритету особливо щодо початкової освіти, тоді як гендерні диспропорції продовжують зберігатись у кожній третій країні, щодо якої є відповідні дані; посилення зусиль із питань вимірювання результатів навчання шляхом проведення національних і міжнародних оцінок успішності учнів, використовуючи їх для забезпечення того, щоб всі діти отримували високоякісну освіту, та інше.

Водночас, попри значні досягнення, моніторинг вказує і на досить тривожну картину. Насамперед йдеться про приблизно 58 мільйонів дітей, що залишаються поза стінами шкіл, і близько 100 мільйонів дітей, які позбавлені можливості отримати закінчену початкову освіту. Також посилилась нерівність в освіті, причому найважчий тягар лягає на плечі найбідніших і знедолених верств населення. Порівняно із більш забезпеченими, у дітей з найбідніших верств населення в чотири рази вища вірогідність не піти в

початкову школу і в п'ять разів вища вірогідність не закінчити її. Також серйозною перешкодою на шляху отримання освіти залишаються збройні конфлікти, враховуючи той факт, що в зонах конфлікту проживає значна і все більша частина дітей, які не відвідують школу. Загалом низька якість навчання на початковому рівні веде до того, що мільйони дітей як і раніше виходять зі стін школи, так і не опанувавши початкові навички (грамотності, математики). Навіть більше, освіта, як і раніше, фінансується недостатньою мірою. Велика кількість країн збільшили свої витрати на освіту, однак лише деякі з них відводять їй пріоритетне місце в своїх бюджетах [2].

З огляду на це, усвідомлюючи неможливість досягнення цілей та необхідність їх кореляції на Всесвітньому освітньому форумі, що мав місце в Інчхоні (Корея) 19–22 травня 2015 року, було представлено «Нове бачення освіти на період до 2030 року» (англ. *Towards 2030: A new vision for education*), яким визнано важливу роль освіти як основної рушійної сили для розвитку [7].

Своєю чергою у вересні 2015 року Резолюцією Генеральної асамблеї ООН було представлено нову глобальну, амбіційну програму розвитку – «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» (англ. *“Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”*), спрямовану на викорінення бідності із визначенням відповідних цілей, що прийшли на зміну попереднім. Серед цілей є та, яка прямо стосується освіти (Ціль № 4) – «Якісна освіта: Забезпечення інклюзивної та рівноправної якісної освіти і формування можливостей усім для навчання протягом життя» (англ. *Quality Education: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all*), яка встановлює сім завдань, які мають очікувані результати, та три способи їх реалізації. Так, встановлено намір забезпечити: усунення гендерних диспропорцій в освіті та забезпечення рівного доступу до всіх рівнів освіти та професійної підготовки уразливих груп, включаючи

людей з інвалідністю, корінних народів та дітей у вразливих ситуаціях; якісний дитячий розвиток, догляд та доступ до дошкільної освіти; універсальну, повністю безкоштовну початкову та середню освіту із формуванням якісних відповідних базових навиків; рівний доступ до якісної професійно-технічної та вищої освіти із формуванням відповідних навиків для працевлаштування; усю молодь та значну частину дорослого населення забезпечити вміннями грамотності та навиками рахівництва; щоб усі учні отримали знання, що сприятимуть сталому розвитку, зокрема, щодо сталого способу життя, прав людини, рівності між чоловіками та жінками, пропаганді миру та ненасильства, глобального громадянства та визнання культурного різноманіття та внеску культури у стійкий розвиток.

Імплементативними засобами своєю чергою передбачено: створення та вдосконалення закладів освіти, що враховуватимуть інтереси дітей, особливі потреби інвалідів та гендерні аспекти, і забезпечать безпечне, ефективне, позбавлене насильства і соціальних бар'єрів навчальне середовище для всіх; збільшення до 2020 року кількості стипендій, наданих країнам, що розвиваються, першочергово найменш розвиненим та малим острівним державам і країнам Африки, для здобуття вищої освіти, включаючи професійно-технічну освіту і навчання інформаційно-комунікаційним технологіям, технічні, інженерні та наукові програми в розвинених країнах та інших країнах, що розвиваються; збільшення до 2030 року числа кваліфікованих вчителів, в тому числі за допомогою міжнародної співпраці у підготовці вчителів з найменш розвинених країн [19].

У листопаді того ж року було презентовано деталізовану дорожню карту для виконання Цілі № 4, призначену надати країнам практичне керівництво у питанні здійснення порядку денного в сфері освіти на період до 2030 року, Рамкову програму дій «Освіта – 2030», що стала результатом безпрецедентного консультативного процесу, спрямованого на мобілізацію всіх

зацікавлених сторін для досягнення нових глобальних цілей і завдань у галузі освіти. Дії Рамок пропонують можливі шляхи здійснення, координації, фінансування та перегляду порядку денного «Освіта-2030» на всесвітньому, регіональному та національному рівнях з тим, щоб забезпечити всіх рівними можливостями реалізації права на освіту. Поряд із цим, на основі доробку вже наявних міжнародних угод та актів із питань освіти сформульовано чотири основні принципи плану дій, а саме: право на освіту (обов'язкову, безкоштовну та якісну) як ключове право людини, що розширює її можливості; розгляд освіти як суспільного блага, відповідальність за яке покладається на держави; необхідність формування можливостей дорослому населенню для навчання протягом життя та визначення пріоритету за гендерною рівністю [7].

Втім, незважаючи на існування деталізованих планів дій щодо забезпечення усіх правом на освіту, світ продовжує знаходитись перед викликами. Серед основних проблем можна виділити такі: прогалини у законодавстві щодо забезпечення безкоштовної та обов'язкової освіти для всіх (менше 1 з 5 країн законодавчо закріпили таке право); нерівності та дискримінація в освіті (наприклад, у південно-сахарській африканській школі на 100 дітей із заможних родин лише 65 дітей із вразливих груп населення); міграція та переміщення, в тому числі, у зв'язку із збройними конфліктами (до прикладу, у 2018 році 3,5 мільйона біженців шкільного віку жодного дня не відвідували школу); приватизація та її вплив на право на освіту (державам необхідно досягти балансу між свободою освіти та забезпеченням кожного якісною освітою); недостатнє фінансування освіти, хоч держав закликають виділяти на освіту щонайменше 4–6% ВВП; неякісна підготовка педагогів; наявність чітких планів дій держав щодо забезпечення доступом до освіти в період кризових ситуацій (яскравим прикладом слугує пандемія COVID-19, яка демонструє відсутність злагоджених дій більшості держав щодо забезпечення усіх доступом до дистанційної освіти, яка повинна бути і якісною) тощо.

Висновки

Отже, можна стверджувати, що право на освіту є фундаментальним та невіддільним правом кожної людини. Хочемо наголосити на тому, що воно своїм сутнісним призначенням покликане сприяти людському, соціальному та економічному розвитку. Узагальнюючи міжнародний та національний досвід регламентації права на освіту, можна визначити, що освіта й, відповідно, право на освіту – це не лише складник забезпечення внутрішнього особистісного розвитку особи, але й ключовий елемент для досягнення стійкого миру та сталого розвитку. Проведений аналіз міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів засвідчив, що це право має комплексний характер, що унеможлиблює віднесення його до конкретної групи прав людини, та воно охоплює такі аспекти, як рівність, доступність, безоплатність та якість освіти. Незаперечним є той факт, що рівний доступ до освіти визначається на основі принципу паритетності (рівності, недискримінації).

У рамках проведеного наукового дослідження доцільно констатувати, що, незважаючи на значний доробок міжнародних та національних стандартів права на освіту, що включають цілу низку правових актів, які деталізують специфіку освітнього процесу і визначають механізм реалізації права на освіту, та існування відповідних механізмів захисту права на освіту – це право не реалізується повною мірою майже в жодній державі світу. Що пов'язане насамперед із мінливістю, невизначеністю, складністю та неоднозначністю, з якими стикається світ та кожна держава окремо.

Список використаних джерел:

1. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. 205 с.

2. Всемирный доклад по мониторингу ОДВ «Образование для всех 2000-2015 гг.: достижения и вызовы». 2015. 498 с. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002322/232205R.pdf> (дата звернення: 20.04.2020).

3. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций утверждена резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 08.09.2000 г. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_621 (дата звернення: 20.04.2020).

4. Довідник із застосування статті 2 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини «Право на освіту» від 30 квітня 2017 року. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_UKR.pdf (дата звернення: 20.04.2020).

5. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 20.04.2020).

6. Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.04.2020).

7. Инчхонская декларация и Рамочная программа действий по осуществлению цели 4 в области устойчивого развития. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656R.pdf> (дата звернення: 20.04.2020).

8. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174 (дата звернення: 20.04.2020).

9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 20.04.2020).

10. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 20.04.2020).

11. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 20.04.2020).

12. Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011 (дата звернення: 20.04.2020).

13. Конвенция о коренных народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах № 169 принята 27 июня 1989 года Генеральной конференцией Международной организации труда. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_188 (дата звернення: 20.04.2020).

14. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.

15. Мартыненко Е.В. Международное образовательное право : учеб. пособие. Москва : РУДН, 2008. 163 с.

16. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей от 18 декабря 1990 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_203 (дата звернення: 20.04.2020).

17. Мельничук О.Ф. Право на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2011. Вип. 8. С. 16–22.

18. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 20.04.2020).

19. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года: Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН от 25 сентября 2015 года № A/RES/70/1. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf?OpenElement> (дата звернення: 20.04.2020).

20. Право на образование. Международное право. URL: <http://interlaws.ru/pravo-na-obrazovanie/> (дата звернення: 20.04.2020).

21. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37–38. Ст. 2004.

22. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. Ст. 380.

23. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (дата звернення: 20.04.2020).

24. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року. URL: (дата звернення: 20.04.2020).

25. Романенко К.М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Запоріжжя, 2008. 213 с.

26. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» від 19 червня 1999 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_525 (дата звернення: 20.04.2020).

27. Стульникова О.В. Конституционное право граждан на образование и проблемы его реализации в субъектах Российской Федерации : дисс. ...канд. юрид. наук : 12.00.02. Пенза, 2008. 225 с.

28. Хартия основных прав Европейского Союза. Ницца, 7 декабря 2000 года. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 20.04.2020).

29. General recommendation No. 36 on girls' and women's right to education of Committee on the Elimination of Discrimination against Women, 16 November 2017. URL: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/CEDAW_General_recommendation_36_2017_en.pdf (дата звернення: 20.04.2020).

30. Education. Legal Instruments. UNESCO. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13648&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=-471.html (дата звернення: 20.04.2020).

31. International Instruments "Education in Emergencies". URL: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/RTE_International_Instruments_Education_in_Emergencies_2014_0.pdf (дата звернення: 20.04.2020).

32. Recommendation against Discrimination in Education UNESCO, 14 december 1960. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13065&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення: 20.04.2020).

33. Recommendation concerning Education for International Understanding, Cooperation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms. UNESCO, 19 November 1974. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13088&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення: 20.04.2020).

34. *Reports – All EFA reports*. URL: <https://en.unesco.org/gem-report/allreports> (дата звернення: 20.04.2020).

35. Safe Schools Declaration. URL: http://www.protectingeducation.org/sites/default/files/documents/safe_schools_declaration-final.pdf (дата звернення: 20.04.2020).

36. The Six EFA Goals // Official website of UNESCO. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=22012&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення: 20.04.2020).

37. UNICEF's engagement in the Global Partnership for Education // Official website of UNICEF. URL: https://www.unicef.org/partners/Partnership_profile_2012_Global_Partnership_for_Education.pdf (дата звернення: 20.04.2020).